

Ewelina Kwapien

*Kształtowanie się zasobu leksykalnego polszczyzny XIX wieku
– rzeczowniki (na podstawie danych leksykograficznych)*

Warszawa 2010, ss. 301

Zdawać by się mogło, że polszczyźnie XIX wieku poświęcono już całkiem sporo prac językoznawczych, a kolejne realizowane projekty badawcze powinny skupić się raczej na korygowaniu, uzupełnianiu i modyfikowaniu opisanego stanu rzeczy. Ale chyba nie do końca tak jest. Jak się okazuje, wiek, w którym język polski funkcjonował bez niepodległego państwa, czekał na opracowanie syntetyzujące. I taką właśnie pracą – syntetyczną, choć i analityczną zarazem – jest książka Eweliny Kwapien *Kształtowanie się zasobu leksykalnego polszczyzny XIX wieku*. Opracowanie to uzupełnia bowiem lukę w badaniach nad rozwojem podsystemu leksykalnego języka polskiego XIX wieku (częściowo również XX wieku).

Autorka, wyraźnie nawiązując do prac Ireny Bajerowej¹, podejmuje próbę – zresztą bardzo udaną – opisu XIX-wiecznego języka polskiego w odmianie standardowej o zasięgu ogólnopolskim². A ponieważ I. Bajerowa dała opis podsystemu gramatycznego języka polskiego, Kwapien uzupełnia go swoją książką o opracowanie podsystemu leksykalnego. Badaczka niniejszą pracą wpisuje się tym samym w model językoznawstwa

¹ Zob. I. Bajerowa, *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. I. *Ortografia z fonetyką. Morfologia*, Katowice, Katowice 1986, I. Bajerowa, *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. II *Fleksja*, 1992.

² Jeśli o takim można mówić w odniesieniu do polszczyzny XIX wieku. Może lepsze byłoby określenie 'właściwy ziemiom etnicznie polskim'. Zresztą Autorka bardzo wyraźnie zaznacza uwarunkowania historyczne badanego okresu (s. 17–22).

strukturalnego, przy czym główne założenie stanowi zastosowana metoda synchronii w diachronii.

Formalnie publikacja składa się z pięciu rozdziałów, praktycznie jednak dzieli się na dwie zasadnicze części, z których pierwsza jest teoretyczna (*Rozdział I: Podstawowe problemy badania słownictwa XIX wieku, Rozdział II: Zagadnienia teoretyczne*), a druga analityczna (*Rozdział III. Kształtowanie się pól leksykalno-semantycznych rzeczowników w XIX wieku, Rozdział IV: Klasyfikacja genetyczna słownictwa XIX wieku – formalno-znaczeniowe innowacje leksykalne, Rozdział V: Klasyfikacja typów zmian znaczeniowych w XIX wieku – znaczeniowe innowacje leksykalne*). Całość pracy zamyka nie tylko *Podsumowanie*, ale również *Indeks tabel, Indeks wykresów, Wykaz wykorzystanych słowników i encyklopedii, Bibliografia* oraz (co niezwykle ważne) *Indeks polskich form wyrazowych*, czyli form przywołanych w omawianym opracowaniu. Spis wyrazów zdecydowanie ułatwia wyszukiwanie poszczególnych form, czyniąc tym samym pracę jeszcze bardziej przejrzystą i funkcjonalną.

W rozdziale I: *Podstawowe problemy badania słownictwa XIX wieku* Autorka daje krótki opis uwarunkowań historycznych i kulturowych polszczyzny. Zastosowany został, głównie w oparciu o czynniki zewnętrzny, podział na pięć podokresów (za S. Dubiszem): 1795–1815, 1815–1830, 1830–1864, 1864–1885, 1885–1905, przy czym Badaczka bardzo wyraźnie akcentuje pewną umowność wyznaczonych granic. W sposób uporządkowany i przejrzysty omówione zostały również opracowania poświęcone zagadnieniom polszczyzny XIX wieku, takim jak: język pisarzy, wariantyzacja polszczyzny, system językowy polszczyzny, chronologia procesów językowych oraz leksykografia. W osobnym podrozdziale zwięźle scharakteryzowano najważniejsze opracowania leksykograficzne polszczyzny okresu nowopolskiego: *Słownik języka polskiego* S. B. Lindego (SL), *Słownik języka polskiego* wydany staraniem M. Orgelbranda (SWil), *Słownik języka polskiego...* E. Rykaczewskiego (SR), *Słownik języka polskiego* J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego (SW) oraz *Słownik języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego (SJPD), a więc te słowniki, które Autorka wykorzystuje przede wszystkim przy gromadzeniu i selekcji materiału językowego.

Bardzo ciekawie prezentuje się kwestia wyodrębnienia przez Badaczkę leksyki XIX-wiecznej, za którą uznane zostały leksemy żywe w XIX wieku, reprezentatywne dla tego okresu (z badań wyłączono te wyrazy, które funkcjonowały również w wieku XX). Widać doskonale,

że metoda pracy została przemyślana gruntownie i wnikliwie. Najpierw E. Kwapien zdecydowała się wyodrębnić z SJPD słownictwo opatrzone kwalifikatorami: *dawne, przestarzałe i wychodzące z użycia*, które dostarczyło materiału w postaci 25 147 haseł, z czego 13 219 stanowiły rzeczowniki (52,5%). Następnie w celu odrzucenia słownictwa funkcjonującego w języku polskim przed wiekiem XIX, skonfrontowano te leksemy ze SL. Ponieważ E. Kwapien selekcjonowała materiał bardzo dokładnie, a do wiarygodności źródeł leksykograficznych podchodziła z właściwą ostrożnością, swój materiał i poddała weryfikacji o kolejne źródła (m.in. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, indeks, kartotekę oraz elektroniczną wersję *Słownika języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku*, *Słownik etymologiczny W. Borysia*, indeks zapożyczeń staro- i średniopolskich z pracy B. Nowowiejskiego *Zapożyczenia leksykalne z języka niemieckiego w polszczyźnie XIX wieku (na materiale czasopism)*). Na ostatnim etapie słownictwo sprawdzono pod względem semantycznym, co pozwoliło na odrzucenie jeszcze kilku wyrazów z początku XX wieku. Jako jeden z przykładów można podać wyraz *moslemín/moslim*, który wiązał się z realiami II wojny światowej, gdyż w gwarze obozowej oznaczał człowieka uwięzionego w hitlerowskim obozie koncentracyjnym, wycieńczonego fizycznie i załamane go psychicznie.

Ostatecznie, po konfrontacji ze SWil oraz SW, Autorka uznaje, że podstawę materiałową pracy stanowi 6706 jednostek leksykalnych, przy czym 2057 z nich prawdopodobnie powiększyło zasób leksykalny w okresie późniejszym (w I połowie XX wieku).

W rozdziale II Badaczka charakteryzuje terminologię i definicje (m.in.: *leksem, jednostka hasłowa, jednostka leksykalna, zasób leksykalny innowacja językowa i inne*), jakimi posługuje się w dalszej części pracy. W wielu przypadkach (np. przy definiowaniu hasła *neologizm*) omówione zostało zarówno węższe, jak i szersze znaczenie terminów. Ponieważ badane słownictwo prezentowane jest na wielu płaszczyznach, Autorka opisuje także kryteria podziału pól leksykalno-semantycznych (w zasadzie przejmuje je za S. Dubiszem).

E. Kwapien zdecydowała się na metodę pracy polegającą na przedstawieniu przekrojów synchronicznych polszczyzny XIX wieku, dla której wyodrębniła, mając na uwadze uwarunkowania historyczne i językowe, dwa podokresy: O^I: (1795) 1801–1863/64 i O^{II}: 1863/4–1900 (1905). Metoda ta, określana jako synchronia w diachronii, jest bardzo ceniona przez historyków języka i często stosowana w opracowaniach polszczyzny po-

szczególnych okresów³. Przyjęcie tej koncepcji właściwie więc narzuciło Badaczce strukturę kolejnych, analitycznych już rozdziałów (III, IV, V), z których każdy zasadniczo składa się z trzech części: pierwszej – poświęconej opracowaniu O^I, drugiej – O^{II} i podsumowania. Autorka bardzo wyraźnie uwypukliła te części w strukturze książki, dzięki czemu praca ma jasny układ i pozwala na sprawne poruszanie się w zagadnieniach oraz na szybkie odnajdywanie potrzebnych informacji.

W rozdziale III E. Kwapien omawia zagadnienie kształtowania się pól leksykalno-semantycznych rzeczowników w XIX wieku. Zaprezentowany materiał, uzupełniony dodatkowo o wykresy i tabele, pozwolił Badaczce zauważyć, że w O^I, gdy zasób leksykalny polszczyzny poszerzył się o 1621 jednostek leksykalnych (1031 – innowacje leksykalne formalno-znaczeniowe, 590 – znaczeniowe innowacje leksykalne) wzbogaciły się kolejno pola „Człowiek w społeczności”, „Człowiek a instytucja państwa” oraz „Dom człowieka”. Natomiast w O^{II}, kiedy to przyrost słownictwa był niemal dwa razy większy niż w O^I (3028 jednostek leksykalnych, z czego 1998 to innowacje leksykalne formalno-znaczeniowe, a 1030 to innowacje znaczeniowe), najwięcej leksemów wzrosło w polach: „Człowiek w społeczności”, „Dom człowieka”, „Człowiek a instytucja państwa”. Wy tłumaczenia przedstawionych przekształceń ilościowych (w O^{II} przybyło niemal dwa razy więcej jednostek leksykalnych niż w O^I), a także jakościowych (zmiana kolejności pól w układzie rangowym⁴) Autorka szuka w czynnikach pozajęzykowych – w uwarunkowaniach historycznych, cywilizacyjnych i kulturowych. Na tym etapie pracy widać również bardzo wyraźnie, jak słuszne było zastosowanie przez E. Kwapien koncepcji badań synchronii w diachronii oraz przyjęcie cezury na połowę lat 60. XIX wieku. Materiał potwierdził bowiem, że dynamika rozwoju polszczyzny XIX wieku była zróżnicowana, a zdecydowanie intensywniejszy okres przypada na lata po powstaniu styczniowym.

W celu oddania tła porównawczego ta część pracy została uzupełniona również o informacje dotyczące innowacji leksykalnych w I połowie XX wieku. Tym razem, co ciekawe, nie ma znaczących różnic w pro-

³ Oprócz cytowanych już opracowań I. Bajerowej, również: I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, Wrocław 1964, A. Pihan-Kijasowa, *Lite racka polszczyzna kresów północno-wschodnich XVII wieku. Fonetyka*, Poznań 1999, *Polszczyzna XVII wieku. Stan i przeobrażenia*, red. D. Ostaszewska, Katowice 2002.

⁴ Badaczka wykazała, że w rzeczywistości w O^{II} względem O^I, w układzie rangowym kolejność zmieniło aż osiem z piętnastu badanych pól leksykalno-semantycznych.

porcji między innowacjami leksykalnymi znaczeniowymi (1038 – 50,5%) a formalno-znaczeniowymi (1019 – 49,5%), a w układzie rangowym przyrostu słownictwa w polach leksykalno-semantycznych wraca kolejność „Człowiek w społeczności”, „Człowiek a instytucja państwa” oraz „Dom człowieka”.

Rozdział IV Autorka poświęciła genezie badanego słownictwa. Najpierw omawia słowotwórstwo rzeczowników rodzimych, a potem charakteryzuje zapożyczenia. Badaczka zauważa w XIX wieku przewagę de-rywacji rodzimych (w O^I 62%, w O^{II} 71%), co świadczy o dbałości użytkowników o czystość języka. Natomiast w kwestii zapożyczeń najsilniej na język polski oddziaływały języki francuski, łacina i niemiecki. Dobitnie potwierdzone zostaje osłabienie roli łaciny, która w drugiej połowie XIX wieku ustępuje miejsca językowi niemieckiemu.

W ostatnim rozdziale analitycznym Autorka przedstawia opis typów zmian znaczeniowych. Tym razem zauważa niemal dwukrotnie większy wzrost innowacji znaczeniowych w O^{II} względem O^I. W obu podokresach dominuje przede wszystkim przenoszenie nazw, które objęło ponad 80% przekształconych jednostek leksykalnych. Zdecydowanie rzadsze były natomiast zmiany polegające na zawężaniu lub rozszerzaniu znaczeń, a także zmianie emocjonalnej i stylistycznej wyrazu.

Książka E. Kwapien jest pracą przemyślaną, dojrzałą, rzetelną i bogatą materiałowo. W różnych ujęciach prezentuje XIX-wieczną leksykę, dzięki czemu z pewnością będą sięgać po nią osoby zajmujące się badaniem słownictwa. Ze względu na przejrzystą strukturę i syntetyczne podsumowania praca może być również wykorzystywana w dydaktyce akademickiej. Czytelniom nie pozostaje już nic innego, jak tylko czekać na opracowywane przez E. Kwapien *Słownik rzeczowników polszczyzny XIX wieku* oraz *Słownik tematyczny rzeczowników polszczyzny XIX wieku*.

Konrad Kazimierz Szamryk
Uniwersytet w Białymstoku